

UOT-811.512.162

MAHMUD KAŞĞARININ "DİVAN"INDA ŞEİR MƏTNLƏRİNİN ETNOPOETİK MÜSTƏVIDƏ TƏHLİLİ

Könül Həsənova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Bakı, Azərbaycan
hasanovakonul@yandex.ru
Orcid: 0000-0001-8795252X

Xülasə

Türk etnosunun yaratdığı bədii irsin, o cümlədən şeir sənətinin etnik mahiyyətini izləmək üçün Mahmud Kaşğarının toplayıb "Divan"a daxil etdiyi şeir mətnləri zəngin material verir. "Divan"da qeydə alınmış şeir mətnlərinin etnopoetika müstəvisində açdığı imkanlar hələlik kifayət qədər öyrənilməmişdir. Bədii düşüncə birdən-birə doğulmur və reallığa çevrilən bədii fakt və nümunələr də birdən-birə yaranmır. Onun təkamülü və formalaşması xeyli vaxt və zaman tələb edir. Bununla bərabər, bədii düşüncənin məzmun və ifadə planı aid olduğu etnosun təbiətindən kənarında deyil. Əslində, etnopoetika bədii düşüncə ilə etnosun təbiəti arasındakı əlaqə və təması öyrənən, bu əlaqə və təmanın xüsusiyyət və əlamətlərini meydana çıxaran bir elm sahəsi kimi qavranılır. "Divan"da əksini tapmış şeir mətnlərinin bəziləri 2, bəziləri isə 4 misralıq poetik örnəklərdir. Biz şübhə etmirik ki, belə struktura malik şeirlər Mahmud Kaşğari dövründən çox-çox əvvəllər yaranmış bədii mətnlərdir və belə formaya, heca və qafiyə quruluşuna oxşar şeir mətnlərində müasir poeziya örnəklərində aktiv şəkildə rast gəlmək olur. Etnopoetik düşüncə ilkin olaraq şeir quruluşunu – strukturunu, misranı axtarır və o, təbii olaraq tələb edir ki, hər hansı bir şeir mətni harmonik keyfiyyət qazansın, çünki belə keyfiyyətin yaranması üçün şeir mətnində qoşa misranın ölçü bərabərliyi və ritm uyurluğu əsas şərtədir, semantik cəhətlər də bu müstəvidə son dərəcə səciyyəvidir ki, məqalədə bütün bu məsələlər saf-çürük edilir.

Açar sözlər: Şeir mətnləri, qədim türk şeiri, sturukturu, heca və qafiyə sistemi, etnopoetik düşüncə

ETHNOPOETIC ANALYSIS OF POETRY TEXTS FROM MAHMUD KASHGARI'S "DİVAN"

Konul Hasanova
Candidate of philological sciences, ass. Professor
Azerbaijan State Pedagogical University
Baku, Azerbaijan

Summary

The poetry texts collected by Mahmud Kashgari and included in "Divan" provide rich material to trace the ethnic nature of the artistic heritage created by the Turkish ethnos, including the art of poetry. The possibilities opened up by the poetry texts recorded in "Divan" at the level of ethnopoetics have not been studied enough yet. Artistic thought is not born suddenly, and artistic facts and examples that become reality do not appear suddenly. Its evolution and formation takes a lot of time and time. At the same time, the content and expression plan of artistic thinking is not outside the nature of the ethnos to which it belongs. In fact, ethnopoetics is perceived as a field of science that studies the relationship and contact between artistic thought and the nature of the ethnos, and brings out the characteristics and signs of this relationship and contact, Are poetic examples. We have no doubt that the poems with such a structure are artistic texts created much earlier than the time of Mahmud Kashgari, and poetry texts with similar form, syllable and rhyme structure can be actively found in modern poetry examples. Ethnopoetic thought initially looks for the structure of the poem - the structure, the verse, and it naturally requires that any poem text acquires a harmonic quality, because for the creation of such a quality, the equality of the double verse and the rhythmic adaptation of the double verse in the poem text are the main conditions, and the semantic aspects are also It is extremely characteristic that all these issues are thoroughly discussed in the article.

Keywords: Poetry texts, ancient Turkish poetry, structure, syllable and rhyme system, ethnopoetic thought

ЭТНОПОЭТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПОЭТИЧЕСКИХ ТЕКСТОВ ИЗ «ДИВАНА»
МАХМУДА КАШГАРИ

Кёнуль Гасанова
Кандидат философии по филологии
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет
Баку, Азербайджан

Резюме

Поэтические тексты, собранные Махмудом Кашгари и вошедшие в «Диван», дают богатый материал для прослеживания этнической природы художественного наследия, созданного тюркским этносом, в том числе искусства поэзии. Возможности, открывающиеся поэтическими текстами, записанными в «Диване», на уровне этнопоэтики еще недостаточно изучены. Художественная мысль не рождается внезапно, и художественные факты и примеры, которые становятся реальностью, не появляются внезапно. Его эволюция и формирование занимает много времени и времени. В то же время содержание и план выражения художественного мышления не находятся вне природы этноса, к которому оно принадлежит. В действительности этнопоэтика воспринимается как область науки, изучающая связь и контакт художественной мысли с природой этноса, и выявляющая особенности и признаки этой связи и контакта, являются поэтическими примерами. Мы не сомневаемся, что стихотворения с такой структурой представляют собой художественные тексты, созданные значительно раньше времен Махмуда Кашгари, а поэтические тексты с подобной формой, слоговым и рифмовым строением активно встречаются в образцах современной поэзии. Этнопоэтическая мысль изначально ищет структуру стихотворения - структуру, стих, и она, естественно, требует, чтобы любой текст стихотворения приобрел гармоническое качество, ибо для создания такого качества необходимы равенство двойного стиха и ритмическое приспособление. Двойной стих в тексте стихотворения является основным условием, а также смысловым аспектом. Чрезвычайно характерно, что все эти вопросы подробно рассмотрены в статье.

Ключевые слова: Поэтические тексты, древнетюркская поэзия, структура, слогово-рифмовая система, этнопоэтическая мысль.

Aktuallıq. “Divan”da qeydə alınmış şeir mətnlərinin etno poetika müstəvisində açdığı imkanlar müasir dövrimüzdə kifayət qədər öyrənilmədiyi üçün bu mövzu aktuallıq kəsb edir, çünki Mahmud Kaşğari dövründən çox-çox əvvəllər yaranmış bədii mətnlərdə olan forma, heca və qafiyə quruluşuna müasir poeziya örnəklərində aktiv şəkildə rast gəlmək olur. Bu türkün etno poetik düşüncəsinin gücünü nümayiş etdirir.

Annotasiya. “Divan”da toplanmış şeir mətnlərinin əksəriyyəti dördlük formasındadır və heca vəznindədir. Belə formalar indi də öz mövqeyini qoruyub saxlamaqdadır və bu mətnlərin dili tamamilə xalq dilidir, ifadə şəkli, məcazlar sistemi mükəmməldir, tarixi poetik xüsusiyyətləri özündə ehtiva etdirən sənət abidələridir. Bu sənət abidələri müxtəlif mövzuları əhatə edir və həmin şeir mətnləri içərisində ictimai-əxlaqi məzmunlu nümunələr mühüm yer tutur. Çoxlu sayda bənd və ya beyti əhatə edilən şeir mətnləri ictimai lirikanın səciyyəvi nümunələri kimi mövzuların rəngarəngliyi, ideya dolğunluğu, forma və üslub gözəlliyi baxımından diqqəti cəlb edir. Bu şeir mətnləri qədim türk düşüncəsinin məhsulu kimi qədim türklərin özəlliyini və gözəlliyini əks etdirir.

Metod. Məqalədə tarixi-etimoloji, müqayisəli metodlardan istifadə edilmiş, sinxron və diaxron aspektdə linqvistik-təsviri analiz aparılmışdır.

Giriş. “Divan”dakı şeir mətnlərinin arxasında biz dövrünün qabaqcıl, dərin fəlsəfi elmlərinə yiyələnmiş mütəfəkkir sənətkarlarla rastlaşırıq. Rəngarəng mövzuları özündə əks etdirən şeir mətnləri yüksək sənətkarlığı, bədii dəyəri ilə diqqəti daha çox özünə cəlb edir. Məsələn, aşağıdakı şeir mətnində yüksək məhəbbətlə sevən aşiqin könül tərənələri duyulur. Müəllifləri naməlum şeir mətnlərində dilin poetik xüsusiyyətlərindən məharətlə istifadə olunmuş, gözəl məcazlar sistemi yaradılmış, söz sənətkarları öz fikirlərini şairanə surətdə ifadə etmək üçün zəngin bədii təsvir vasitələrindən geniş istifadə etmişlər:

Bardı közüm yarım,
Aldı özüm konukı
Kanda ərinç kanıkı,

Əmdi udhın udhğurur".

Getdi gözümlün nuru,
Aldı canımın ruhun,
Hardadır o diləyinə varan,
İndi yuxudan oyadır? [2,120]

Bu lirik mətn məhəbbət mövzusunda. Lirik "mən" in gözünün nuru, sevgilisi getmişdir, ruhunu da özü ilə aparmışdır. Şair ritorik sualla özünün düşüncələrlə aləminə qər q edir, sevgilinin yoxluğunu lirik "mən" in yuxusunu ərsə çəkib yatmağa qoymur. Mətn heca vəznindədir, misraların heca ölçüsü 7-lik formasındadır. Mətdə üç misra həm qafiyə olub, dördüncü misra sərbəst buraxılmışdır. Qafiyə sisteminin mənzərəsini belə təsvir də etmək olar: (a,a,a,b). Mətnin xarici qafiyə quruluşunu formalaşdıran "yarukı", "konukı", "kanıkı" sözləridir. Daxili qafiyə sistemini ahəngdar bir şəkllə salan "küzüm", "özüm" leksemləridir. Mətdə "k" samitinin alliterasiyası qabarıq şəkildə təzahür edir. Belə hecalanma və qafiyə sistemi müasir dövrümüzdə gəraylı janrını xatırladır. Qeyd etməliyik ki, nümunədəki hər misranın sonunda işlənən həm qafiyə sözlər mətnin sturuktur bütövlüyünü təmin edən və ayrı-ayrı misralar arasında sıx əlaqə yaradan poetik vahidlərdir.

Öyüd, nəsihət, gözəl əxlaq və tərbiyə təlqin edən beytlər də "Divan"da özünə yer almışdır. Məs:

Alqıl ögüt məndin, oqul, ərdəm tilə,
Boyda uluq bilgə bolup bilginq ilə
Ey oqul, məndən öyüd al, fəəilət dilə,
Boyda böyük alim olub biliyini payla [2,124].

Aforizim səviyyəsinə malik bu beytdə lirik "mən" nəsihətamiz dərin fikir söyləyir və demək istəyir ki, "ey oqul, məndən öyüd al, ədəb və ərdəm öyrən ki, ulusun böyüyü olasan, xalq arasında hikmətin, biliyin yayıla. "Ey oqul" müraciət ifadəsi ilə başlanan bu beytdə hecaların sayı 12-dir, son dərəcə semantik tutuma malik olan poetik örnəkdə məna aydınlığı, ifadə şəffaflığı göz önündədir və müasir poeziyamızda belə xitabla başlanan şeirlər saysız-hesabsızdır. Eyni zamanda beytdə qafiyələnməyə (tilə, ilə) son dərəcədə həssaslıqla yanaşılma əyani şəkildə duyulmaqdadır.

"Divan"da demək olar ki, qafiyəsiz şeir mətnlərinə təsadüf olunmur və bunların hər biri ayrı-ayrılıqda poetik nitqin ritmik-sturuktur əsasıdır. Qafiyə, heca bölgüsü, sturuktur-semantik keyfiyyətlər mətnin asan anlaşılmasına kömək edən ən vacib atributlardandır. Qədim şeir mətnlərində qafiyə forma gözəlliyinin əsas göstəricilərindəndir. Məs:

"Bunlar mini ulaş köz,
Kara mənqiz, kızıl yüz.
Andın tamar tükəl tüz,
Bulnap yana ol kaçır."

Əsir edər məni xumar göz,
Qara bəniz, qızıl üz.
Ondan damar bütün özəlliklər,
Əsir edib yenə də qaçar [2,130].

Şeir mətninin qədim forması 7-lik heca tipindədir və qafiyələnmə "küz, yüz, tüz" leksik vahidləri ilə eyniləşdirilmişdir. Qafiyə sözlər mətdə təkcə forma gözəlliyi yaratmağa xidmət göstərmir və eyni zamanda onlar dərin mənənin bədii-estetik xarakter daşıyan semantik ünsürləri kimi çıxış edir. Mətdə lirik "mən" in gözəlliyi tərənnüm olunur və söz sənətkarı qafiyə yerində işlənən sözləri digər leksik vahidləri ilə məharətlə əlaqələndirərək orjinal bir tərdə bədii portret

yaratmağa müvəssər olmuşdur. Mətnə birinci, ikinci, üçüncü misralar həm qafiyə, dördüncü misra isə sərbəst buraxılmışdır. Müasir türkdilli xalqların poeziyasında 7 hecalı poetik örnəklər olduqca çoxluq təşkil edir.

Hiyləgər, alçaq xarakterli adam haqqında “Divan”da müəyyən şeir mətnləri qeydə alınmışdır və bu tip mətnlər də etnosun düşüncə mədəniyyətini çox gözəl və hərtərəfli bir şəkildə əks etdirmək gücünə malikdir.

Ütrük ötün oqır layu yüzgə bakar,
Əlkin taşup, bezmiş aşıq basqa kakar

Hiyləgər, alçaq adam oğru kimi üzə baxar,
Qonağı qovub verdiyi ası başa qalxar [2,165].

Bu beytin hər iki misrasında ayrı-ayrılıqda 12 heca mövcuddur, misralar “bakar, “kakar” sözləri ilə qafiyələnmişdir. Beytlə zahiri əlamətinə görə inikas var, yəni kiçik həcmli bu əsər, ilk növbədə bütün hiyləgər və alçaq adamların xarakterik cəhətlərini ümumiləşdirir. Etnosun həyatında, məişətində, mərasimlərində elə bir hadisə yoxdur ki, şeir mətnlərində öz poetik inikasını tapmamış olsun.

Türk etnosunun yaratdığı bədii irsin, o cümlədən şeir sənətinin etnik mahiyyətini araşdırmaq üçün Mahmud Kaşğarının təqdim etdiyi şeir mətnləri zəngin faktlar verir. Qafiyə qəlibində sözlərin səslənmə oxşarlığı, sözlərin daxili məzmunu ilə səs tonu arasında uyuşma şeir üslubunun çox mühüm xüsusiyyətini nəzərə çarpdırır:

Əndik kişi titilsün,
El törü yitilsün,
Toklı böri yetilsün,
Kadhğu yemə savılsun”

Axmaq adam ayılsın,
Yurda nizam yayılsın,
Toxlu qurdla otlasın,
Qayğı yenə sovuşsun [2,168].

Mətnə təlqin olunan əsas poetik fikir bundan ibarətdir ki, qılınamızla qayğı düyününü açmaq ki, axmaq adam ayılsın, eliniz törə ilə idarə olunsun, qurdla quzu bir yerdə otlasın, kədər bizdən uzaq olsun. Belə söz söyləmə etnosun düşüncə tərzini qabarıq şəkildə əks etdirir və “titilsün”, “yitilsün”, “yetilsün” kimi qafiyələnmiş sözlər mətnin fonetik səslənməsində müstəsna rol oynayaraq, xoş ahəngdarlıq və melodiya yaradır. Başqa sözlə desək, qafiyələnmiş sözlərlə semantik əlaqəyə girən digər leksik vahidlər də poetik fikri obrazlı səs bolluğu ilə təmin edir. Daha konkret ifadə etsək, birinci misrada 6 dəfə “i” saitinin, ikinci misrada “ö”, “ü” saitlərinin assonansı obrazlı təsəvvürlərin kifayət qədər zənginləşməsinə səbəb olur. Bunlardan əlavə, mətnin daxili qafiyə (kişi,törü,böri) sistemindəki sözlər də gözəl səslənmə effektivliyi yaradan vasitələr kimi çıxış edir.

Əmək, zəhmət, əzab-əziyyət, məşəqqət anlayışının poetikləşdirilməsi məqamında söylənilmiş şeir mətnlərində də formaca oxşar leksik vahidlərinin qafiyə mövqeyində işlədilməsi ritmli deyim modellərinin yaranmasına şərait yaradır:

Aydır: sənin q udhu,
Əngək təlim idhu,
Yumşar katıq ödhu,
Könqlüm sonqa yügrük
Dedi: sənin yuxun,
Əməyin, zəhmətin çoxdur,

Sərt dağ yumşalar,
Könlüm sənə yüyürər [2,122].

Mətnə qafiyələndirmə "udhu, ıdhu, ödhü" sözləri ilə yerinə yetirilir və oxşar səs komplekslərinin aydın görünüş mövqeyinə gətirilməsi qədim türk etnoslarının mükəmməl şəkildə poetik-lingvistik dəyərlərə yiyələnməsindən xəbər verir. Qafiyələnmiş sözlər digər leksik vahidlərlə zəncirvari semantik əlaqəyə girərək mətndəki lirik "mən" in düşüncə və mühakimələrinə, hiss və həyəcanlarına tutarlı şəkildə vüsət verir.

Mahmud Kaşğarının təqdim etdiyi şeir mətnlərində elələrinə rast gəlirik ki, onlarda qafiyələnmə morfoloji vasitələrin köməyi ilə gerçəkləşdirilir. Yazın gəlişi tərənnüm olunan aşağıdakı şeir mətnində şkilçi morfemlərin sözlərin tərkibində təkrarlanmağı ilə mətnə ritmik tarazlaşma yaradılır:

Tünlük çəçək yarıldı,
Barçın yadhüm kərildi,
Uçmaq yeri közüldi.
Tumluğ yana kəlgüsüz
Düzlü çiçəklər açıldı,
İpək döşək sərildi,
Cənnət yeri görüldü,
Quş daha yeməyəcək [2,179].

7-lik heca əsasında tərtib edilmiş bu şeir mətnində misrasonu mövqelərdəki sözlərin tərkibində 3 dəfə təkrar işlədilərən "-dı, -di" morfemi nizamlı və ardıcıl bir şəkildədir və emosionallaşdırma və xoşgəlimli avazlanma məziyyətlərini yaradan, melodik səciyyə kəsb edən lingvistik göstərici qismində təsvir predmentinə poetik münasibəti qüvvətləndirir.

"Divanda"da qeydə alınmış şeir mətnlərində elələri var ki, onlarda təkrar qəliblər onomik səciyyə daşıyaraq poetik fikrin ahəngini qabarıqlaşdırır:

Kəlsə kişi atma anqar örtər külə,
Bakkıl anqar edhgülügün ağzın külə
Yanına bir adam gəlsə, üzünə yanar kül atma,
Ağzın gülərək ona yaxşılıqla bax [2,186].

Müasirlik baxımından "külə" sözü omonim yaratma keyfiyyətinə malik deyil, deməli, qədim dövrlərdə "y" samitinin zəif işləkliyi "kül" və "gülmək" sözləri arasında omonimliyin yaranmasına səbəb olmuşdur. Mətnin tərkibində "gözə kül üfürmək" xalq frazeoloji deyimi də işlədilmişdir ki, bu da şeir mətnin dil-ifadə tərzinə orjinal şalarlar əlavə edib, poetik dilin koloritli deyim konstruksiyasını formalaşdırır. 12-lik heca vəznində olan bu şeir mətninin dili olduqca rəvan və ahəngdar bir şəkildədir, lirik struktur musiqi ahəngi ilə müşaiyət olunmağında omonim cütlüklərlə bərabər, digər söz və ifadələr də əhəmiyyətli dərəcədə rol oynarayaq mətnin özünəməxsus cəhətlərini tənzimləyir və "söz və sintaktik təkrarların müxtəlif növlərinin təkrarı həmişə musiqi ahəngi ilə müşaiyət olunur və ona dayaq olur" [3.365].

"Divan"da qeydə alınmış şeir mətnlərində xiazmi şəkildə təkrarların işlədilməsi halları müşahidə olunur. Aşağıda verəcəyimiz şeir mətninin birinci misrasının sonunda gələn "ərik boldı" ifadəsi, ikinci misranın əvvəlində işlədilərək "ərik bolğu" şəkildə xiazmi formalı təkrar tipi yaradır:

Skılaçım ərik boldı,
Ərik bolğun yeri kördi,
Bulıt örüp kök örtüldi,
Tuman türüp toli yoğdı

Mənim atım yüyrək oldu,
Yüyrək olmağı yerində gördu (lazım bildi)
Bulud çıxıb göyü örtüdü,
Duman gəldi, dolu yağdı [2,195].

Şeir mətni heca vəznindədir və hər bir misra ayrı-ayrılıqda 8 hecadan ibarətdir. 4+4=8 bölgüsünə əsaslanan bu şeir mətnində birinci, ikinci, üçüncü misralar həm qafiyə (boldı, kördi, örtüldi) dördüncü misra isə sərbəst buraxılmışdır. Mətnin məzmunu da məhz dördüncü misrada açıqlanır. Mətnə 2 motiv tərənnüm olunur: At və bulud motivləri zəncirvari şəkildə əlaqələndərək mətnin ahəngini və ritmini gücləndirməyə xidmət göstərir. Şeir mətnində səbəb və nəticə əlaqəsi də qabarıq şəkildə inikas etdirilir. Səbəb - buludun göy üzünü tutması, dolu yağması, nəticə isə atın dördnala qalxaraq qaçması.

Nəticə. Beləliklə, Mahmud Kaşğarının yazıya aldığı şeir mətnlərinin ritmikliyi heca bölgüsü əsasında tənzimlənir. Bu nümunələrin əksəriyyəti sətirlərin, misraların heca bərabərliyi vəznlərin qafiyələnməsi ilə seçilir. 7, 8, 18 hecalıqlarla yazılmış şeir mətnlərinin mənşəcə daha qədim olmasını sübuta yetirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev K. Dədə Qorqud (Əsərləri 10 cildə, VII cild, Bakı, "Elm və təhsil", 2019, s.384.
2. Kaşğari M. Divanü lüğat-it türk. I cild (Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan R.Əskər) Bakı, "Ozan" 2006, s.512.
3. Джанджакова Е. В. О сочетаемой речи. В книга «Вопросы языка в современной русской литературы Москва, Наука» 1921,401-415 стр.
4. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyəti. Bakı, "Elm", 1980, s.251.

Rəyçi:

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
f.e.d.. prof. Təyyar Cavadov